

נכרים במולדתם – יהודי פולין מלובלין (1944) עד קיילצה (1946) דניאל בלטמן

במרס 1945 כתבה מזכירות הקיבוץ המאוחד מסמך בדבר סיכוייהם של קומץ הניצולים היהודים בפולין להוסיף ולחיות במדינה שזה עתה שוחררה מן הכיבוש הגרמני. הכותבים סקרו את מצבם הקשה של השרידים שנותרו בפולין, מתחו ביקורת על המניפולציות התעמולתיות (כהגדרת המסמך) שעשו החברים היהודים בוועד הפולני לשחרור לאומי (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego – PKWN) לשכנע את הניצולים שנעשה מאמץ של ממש לסייע להם, וקבעו נחרצות לאמור:

שום יהודי אינו רוצה להמשיך לחיות בבית העלמין העצום הזה, המשתרע מהים השחור עד לים הבלטי. סיוטי העבר והסייטים המצטיירים לקראת העתיד רודפים אחריהם בכל מקום. יהודי פולין, כיהודי ארצות אירופה האחרות שהיו בכיבוש הנאצי הרצחני, חדורים רצון לזהט אחד ושאיפה עזה אחת – לעלות לארץ ישראל, וצריכה לצאת משלחת יהודי פולין אל אחינו ברחבי התפוצות, והיא תגיד את האמת, את דברה הנכון של יהדות פולין.¹

כמה חודשים לאחר מכן, באוגוסט 1945, שלח לוציאן בליט, מראשי הנציגות הבונדאית שפעלה בלונדון בשנות המלחמה, דין-וחשבון לנציגות האמריקנית של הבונד בניו יורק, ובו מידע על פעילות הבונד בפולין בחודשים הראשונים לשחרור. בליט התבסס על מכתבים שהגיעו מחברי הבונד בפולין, על החלטות ועידת המפלגה שהתכנסה בלובלין בנובמבר 1944, ועל נאומו של מיכאל שולדנפראי, מראשי המפלגה, לפני המועצה הלאומית הארצית (Krajowa Rada Narodowa – KRN) בינואר 1945.² בליט סקר את פעילות השיקום שהחלה בפולין, את התארגנותו של הוועד היהודי המרכזי ואת הקמתם של סניפי המפלגה הראשונים. הוא סיכם את תמונת המצב בחודשים ההם וכתב:

באופן כללי מגלים החברים שלנו בפולין אופטימיות רבה... הבונד בפולין נבנה על מורשת התנועה הטרומ מלחמתית ועל פעילות התנועה במחתרת. על מעמדו של הבונד [בפולין] תעיד העובדה, שזה לא כבר הוקמה בלודז' מועצה עירונית ובה שני חברים יהודים: חבר של פפ"ר [מפלגת הפועלים הפולנית – Polska Partia Robotnicza – PPR] וחבר מטעם הבונד.³

¹ "על מצב היהודים בפולין", 23 במרס 1945, ארכיון הקיבוץ המאוחד, יד טבנקין, חטיבה 36, מיכל 15 תיק מס' 01.

² *Biuletyn "Bundu"*, Wydawnictwo Centralnego Komitetu "Bundu" w Polsce, Warsaw, Kwiecien 1945, pp 11-14; הוועד המרכזי של הבונד בפולין אל נשיאות KRN, 26 במרס 1945, *Archiwum Akt Nowych (Warsaw) KC PZPR 30/IV-7*, (להלן: AAN).

³ לוציאן בליט אל הנציגות האמריקנית של הבונד, 26 באוגוסט 1945, *ארכיון הבונד*, (מכון ייו"א, ניו יורק), ME-17/72 (להלן: א"ב).

הגישות הפוליטיות שעמדו בבסיסן של חוות הדעת המנוגדות האלה יצאו מנקודות מוצא קוטביות. מצד אחד האמונה הציונית בדבר אקסודוס קרוב ומהיר של הניצולים לארץ-ישראל ומן הצד האחר – תקוותם של הבונד והקומוניסטים היהודים בדבר שיקומם של החיים היהודיים והתרבות היהודית בפולין החדשה. שתי הגישות כאחת נשענו על אידאולוגיות שהציגו עוד לפני המלחמה פתרונות ברורים ומוחלטים בסוגיית עתידו של העם היהודי.

באיזו מידה היה הניתוח הפוליטי-האידאולוגי הזה של פעילים פוליטיים מנוסים, ובכללם מי שפעלו במחתרת בפולין בשנות הכיבוש, רלוונטי לעולמם של הניצולים היהודים בפולין? מה השפיע על חייהם ומעשיהם של הניצולים בימי השחרור הראשונים ואחריהם? האם עיצבו האידאולוגיות הפוליטיות המסורתיות את תפיסת עולמם גם בימים הקשים ההם?

לא מעט נכתב על יחסי הגומלין בין המשטר החדש בפולין לניצולים היהודים, על הקמת ועדי הסיוע, המסגרות הפוליטיות, מנגנון הבריחה, שיקום תנועות הנוער והמפלגות ועוד.⁴ החיבורים הללו בוחנים הן את ההיבטים הפוליטיים, המוסדיים והארגוניים של שיקום החיים היהודיים בפולין והן את ההתארגנות לקראת היציאה מפולין. אך מעט נכתב על חיי היום-יום של הניצולים בשנתיים הראשונות לשחרור.

במאמר בזה אדון בכמה היבטים של חייהם של ציבור ניצולי השואה בפולין. בכל ניתוח היסטורי של חיי היום-יום (*Alltagsgeschichte*) של ציבור עומדת במרכז בדיקת התהליכים ארוכי הטווח המתחוללים בחברה. אך לא זה היה מצבה של קהילת הניצולים היהודים בפולין. היו אלה חיים שאי-היציבות היה הגורם העקבי ביותר שלהם: חיי יום-יום של ציבור שעבור חלקו היו אלה חיי שעה, שיקום ובנייה במציאות של פירוק והגירה.

ניצולים-פוליטיים

בקיץ 1944 שוחררו שטחים רחבים במזרח פולין בידי הצבא האדום. ביולי 1944 שוחררה לובלין, העיר הגדולה והחשובה הראשונה בפולין ששוחררה מידי הנאצים. עד סוף 1944 הפכה לובלין עם ההתבססות המוסדית של הקומוניסטים ובעלי בריתם בעיר, למרכז החיים הפוליטיים בפולין המשתחררת.⁵ לובלין היתה גם המרכז הראשון שאליו התחילו להגיע

⁴ בין החשובים במחקרים שהופיעו בשנים האחרונות ראויים לציון: דוד אנגל, *בין שחרור לבריחה, ניצולי השואה בפולין והמאבק על הנהגתם 1944-1946*, תל אביב 1996; נעימה ברזל, *עד כלות ומנגד, המפגש בין מנהיגי מרד הגטאות לבין החברה הישראלית*, ירושלים 1998. הספר הזה כולל גם פרקים על התגבשות המסגרת הפוליטית של תנועות הנוער בפולין לאחר השחרור; Józef Adelson, "W Polsce zawanej ludową", in Jerzy Tomaszewski (ed.), *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, Warsaw, 1993, pp.387-477; David Engel, "Jewish Communal Institutions in Postwar Poland: The Central Committee of Polish Jews 1944-1946", *East European Politics and Societies*, 1996, pp. 85-107.

⁵ על התקופה הזאת התפרסמו מחקרים רבים. ראה למשל: Ktystyna Kersten, *The Establishment of Communist Rule in Poland 1943-1948*, Berkely-Los Angeles-Oxford, 1991, pp. 39-76; John Coutouvidis & Jaime Reynolds, *Poland 1939-1947*, Leicester, 1986, pp. 137-169.

ניצולים יהודים מן השטחים ששוחררו בידי הסובייטים ובה התארגן, באוגוסט 1944, הוועד היהודי הראשון. הוועד הזה היה הגורם הציבורי הראשון שהחל לטפל בצורכיהם הדחופים של הניצולים היהודים. אחר-כך התארגנו, ביזמתם המשותפת של הניצולים ופעילי מפלגות שונים שחזרו מברית-המועצות, ועדים דומים בכל עיר כמעט ששוחררה במזרחה של פולין ובדרום-מזרח, ומינואר 1945 גם בחלקים אחרים של פולין.⁶

ראשונים החלו להופיע באזורים ששוחררו יהודים שהצליחו להינצל על אדמת פולין הכבושה. בכללם היו מי שהסתתרו בערים ובכפרים בזהות שאולה ובניירות אריים, אחרים שמצאו מקומות מחבוא בבונקרים, ביערות או אצל פולנים שפתחו לפניהם את ביתם, הסתירו ודאגו למחסורם. לא ידוע בדיוק מהו מספרם הכולל של היהודים שניצלו כך על אדמת פולין. באוקטובר 1944 נרשמו באזורים ששוחררו במזרח פולין כ- 8,000 יהודים, מהם כ- 3,000 בלובלין, כ- 1,500 בביאליסטוק, ועוד כ- 2,000 בערי השדה במחוז. רובם ניצלו במסתור ומיעוטם שרדו במחנות.⁷

הניצולים יצאו ממקומות המסתור שלהם מבלי שהעלו על דעתם כלל מה הם עתידים לעשות ביום שלמחרת. רבים מהם היו משוכנעים שהם אחרוני היהודים ומלבדם לא נותרו עוד כמעט יהודים בפולין או באירופה בכלל. תלושים ומנותקים לאחר שנות המסתור, עדים לרצח עמם שהתרחש לנגד עיניהם, ללא משפחה וקהילה, היו שרויים באפטיה, ייאוש ודיכאון ושבורים בגופם. היו בהם נכים, חולים ומי שהיו שרויים במצב קשה של תת תזונה. השאיפה לחפש אחרי קרוביהם, לברר אם ניצל מי ממשפחתם, ולמצוא יהודים אחרים שיוכלו לחלוק עמם את מצוקתם בערה כאש בעצמותיהם.⁸ וכך תאר זאת יהודי אחד שיצא מבונקר שבו הסתתר בוורשה מיד לאחר שחרור העיר בינואר 1945:

התחלנו זוחלים לקראת השחרור, על גחוננו זחלנו. יום החורף סימא את העיניים, אויר הכפור חתך את הנשימה, איש אחר אחיו נפל ארצה, קשה היה להחזיק את שיווי-המשקל, הרגליים לא נשאו את הגוף לחלוטין... היהודים הראשונים, שנפגשנו בהם, ניצלו גם הם בבונקר. זה היה בבית חולים צבאי... מכל המחלקות זרמו החולים וחבר העובדים כפילגרימים ומביטים עלינו כעל פלא-פלאים. האולם, שבו שכבנו נתמלא במין צהוב משונה, שהשתקף מן הפרצופים שלנו. נאסר עלינו להסתכל בראי... לחיים? המחשבות הראשונות והצעדים הראשונים נפנו אל המתים. מי שאפילו ראו במו עיניו כשהיקר או היקרה לו מובלים למשלוח המוות... לא רצה לוותר על תוחלתו האחרונה והיה מחפש ומחטט בתוך הרשימות של הוועדים היהודיים שקמו עד מהרה, שואל את פי כל יהודי שנפגש, כיצד ניצל ועם מי.⁹

⁶ חנה שלומי, "ראשית ההתארגנות של יהודי פולין בשלהי מלחמת העולם השנייה", גלעד II (1975), עמ' 303-299.

⁷ Adelson, "W Polsce zwanej ludową", p. 387; ישראל גוטמן, *היהודים בפולין אחרי מלחמת העולם השנייה*, ירושלים 1985, עמ' 19.

⁸ ראה בזיכרונותיו של מארק ביטר, פעיל קומוניסטי יהודי, על החודשים הראשונים בלובלין לאחר השחרור: *דאס נייע לעבן*, מס' 34, 25 בספטמבר 1946.

⁹ משה גלבלום, *גזע כרות*, תל אביב 1946, עמ' 228-229.

עוד בקיץ-סתיו 1944 החלו יהודים לנדוד בדרכי פולין החרבות, באזורים ששוחררו וגם במקומות שעדיין היו אזורי חזית ועמדו בקו האש. הם שאפו לחזור למקום מגוריהם, לבית שממנו גורשו או נמלטו, כדי לברר אם ניצל בן משפחה, אך גם לבדוק מה ניתן להציל מן הרכוש שנעזב. באזורים ששוחררו מקיץ 1944 ועד תום המלחמה התרכזו בכל עיירה כמעט קבוצת ניצולים קטנה, לפעמים שניים-שלושה יהודים ששבו לביתם. השאיפה לחזור הביתה היתה גדולה כל-כך עד שלפעמים נכנסו יהודים לעיר המשוחררת במקביל לכניסת הצבא האדום, קודם ששכנו לחלוטין חילופי היריות. כמעט תמיד היו אלה ניצולים שהסתתרו לאחר גירוש יהודי המקום ביער סמוך או מצאו מחסה אצל איכרים פולנים בסביבה.¹⁰

מסגרות החיים של הניצולים במקומות מגוריהם הטרומ-מלחמתיים הלכו והתארגנו עם חזרתם של יהודים ניצולי מחנות הריכוז מגרמניה, לאחר הכניעה במאי 1945. גם מספרם של החוזרים האלה אינו ידוע בדיוק, אך ניתן לקבוע שהם היוו קבוצה גדולה בקרב הניצולים, עד שהתחילה הרפטריאציה מברית-המועצות בראשית 1946. בלודז' למשל היו רשומים בינואר 1945 944 יהודים ניצולי מחנות ריכוז, ובמרס אותה שנה – 695 ניצולי מחנות מתוך 2,179 יהודים ניצולים שחיו בעיר. בין מאי לדצמבר 1945 נרשמו בלודז' 18,188 יהודים ניצולים מקרב משוחררי המחנות מתוך 38,171 יהודים שחיו בעיר. ברור שרובם היו יהודים ששבו מגרמניה לפולין אחרי מאי 1945, שכן באפריל היו בלודז' רק 4,778 ניצולים ממשוחררי המחנות, כמעט כולם ממחנות שהוקמו על אדמת פולין – אושוויץ, ניצולי גטו לודז', או משוחררי מחנות העבודה באזור צ'נסטוחובה (Częstochowa).¹¹

החזרה לפולין היתה תופעה שכיחה בקרב ניצולי המחנות בגרמניה. גם בקרב משוחררי המחנות, כמו בקרב הניצולים בפולין, התעורר דחף עז לחזור הביתה ולנסות ולברר מה עלה בגורל יקיריהם. וכך תיארה את החלטתה ניצולה מקרקוב, ששוחררה מברגן-בלזן במצב בריאותי קשה, אך גמרה אומר לשים את פעמיה חזרה לעיר מולדתה:

באוגוסט 1945 החלטתי כי הגיעה השעה לצאת לדרך ולחפש את ילדי. הודעתי על כך במכתב לאחי. במכתב ארוך הפציר בי לבל אעשה זאת, הדרכים מסוכנות עדיין – כתב במכתבו... ניסו לשכנע אותי שאדחה את צאתי לדרך לעוד חודשים מספר, מתוך תקווה שאצבור בינתיים כוחות, הן נפשיים והן גופניים. אולם החלטתי נשארה איתנה. החלטתי לעשות הכנות לדרך בה ילווה אותי סימן שאלה מחריד.¹²

¹⁰ ראה לדוגמה: קהילת רישא, ספר זכרון, ארגוני בני רישא בישראל ובארצות-הברית, תל אביב 1967, עמ' 367; אולקוש (עלקיש), ספר זכרון לקהילה שהוכחה בשואה, ארגון יוצאי אולקוש בישראל, תל אביב 1972, עמ' 230; עת אזכרה, ספר קהילת צויזמיר (סאנדומיז'), ארגון יוצאי צוזמיר בישראל, תל אביב 1993, עמ' 439; קהילת הורדולה, ספר זכרון לקדושי הורדולה (פולין) ולקדושי הכפרים הסמוכים, ועד יוצאי הורדולה בישראל, תל אביב 1960, עמ' 148.

¹¹ אנגל, בין שחרור לבריחה, עמ' 39; Lucjan Dobroszycki, *Survivors of the Holocaust in Poland, A Portrait Based on Jewish Community Records 1944-1947*, Armonk & London 1994, p. 13.

¹² ברטה פרדרבר-זלץ, והשמש זרחה, ניי-לעבן, תל אביב 1968, עמ' 158.

חיפוש הקרובים היה משימת החיים. יש שניצולים נשאר בפולין פרקי זמן ארוכים מתוך תקווה שמא מישהו מבני המשפחה שניצל בגרמניה או בברית-המועצות יחזור ויחפש אותם. היו ששפר עליהם מזלם והם זכו להתאחד עם שרידי משפחתם, אך אלה לא היו רבים. אחד מבני המזל האלה תיאר את הפגישה במילים האלה:

... אחרי המלחמה, כשהייתי ברייכנבך¹³ (Reichenbach) אז בא נחמן, אחר כך בא שמשון, הם מצאו אותי. איך הם מצאו אותי, אני לא יודע. אחד השתחרר באוסטריה, השני היה באיטליה, והמשיכה היתה בחזרה לפולניה, לחפש אולי יש מישהו, ואז הם באו לפולניה, שאלו מי מה, אז סיפרו להם שאני נמצא ברייכנבך...¹⁴

מראם של הניצולים-פליטים משוחררי המחנות ששבו לפולין היה קשה. הם הגיעו לבושים בלויי סחבות, רבים עם בגדי האסירים המפוספסים לגופם. מקצתם נראו כצללים מהלכים; על רקע רחובות הערים ההרוסות והבתים החרבים הסתובבו הניצולים כעדת רפאים והם מחפשים מקום לינה. משהגיעו לוורשה, לודז', צ'נסטוחובה, ביאליסטוק או ערים אחרות קיבלו מעט סיוע מן הוועד היהודי המקומי קודם ששמו את פעמיהם לעיירתם ולביתם. הוועד סיפק להם בגדים ונעליים מעודפי הצבא האדום, או מעילים משומשים שהצליח לאסוף. בבגדים הללו, שהיו ישנים ופעמים רבות לא התאימו למידותיהם, בלטה שבעתיים מצוקתם של הניצולים וחזותם – חזות של פליטים מחוסרי כל.¹⁵

מבחינה דמוגרפית היתה אוכלוסיית הניצולים ב-1945 בלתי מאוזנת לחלוטין. בין יהודי פולין שניצלו היה רוב לאוכלוסיית הגברים.¹⁶ על-אף שבין ניצולי מחנות הריכוז היה מספר הנשים גבוה ממספר הגברים וכך גם בקרב המסתתרים בקרב האוכלוסייה הפולנית. בקרב ניצולי יחידות הפרטיזנים והחיילים בצבא הפולני, לעומת זאת, בלט מספרם הגבוה יותר של הגברים. זו היתה מציאות אנושית כואבת – נשים צעירות, ניצולות מחנות ריכוז, לא הצליחו למצוא נחמה בקשר חדש עם בן זוג, או נשים מטופלות בילדים, שניצלו בלי הבעל והאב, וקיומם הוטל כולו על כתפי הגורמים הציבוריים. גם הילדים ובני הנוער שניצלו ללא הוריהם ונמצאו משוטטים עם השחרור בערים החרבות היו מקור לדאגה מידית.¹⁷ ככלל, ציבור

¹³ העיר רייכנבך, או רייכנבאך (Reichenbach) בשמה הגרמני, נקראת בפולנית דזירז'ונוב (Dzierzonów). ב-1945-1946 היה נפוץ יותר השם רייכנבך.

¹⁴ עדות של יהושע שיבק, ארכיון יד ושם, 03/5338 (להלן: איו"ש).

¹⁵ Bernard D. Weinryb, "Poland", in *The Jews in the Soviet Satellites*, Syracuss, 1953, pp. 243-244.

¹⁶ "על המצב בפולין", מן התפוצות, גיליון י', 3 באפריל 1946, הארכיון הציוני המרכזי, s6/4928 (להלן: אצ"מ); Weinryb, "Poland", p. 241; בפולין לפני המלחמה היה היחס באוכלוסייה היהודית 109 נשים לכל 100 גברים.

¹⁷ למשל קבוצת הילדים שנאספה בידי חיילי הצבא האדום באוטבוצק (Otwock) והיתה הראשונה בבית הילדים שהוקם במקום: Franciska Oliwa, "Dom Ocalonych w Otwocku, Wspomnienia", *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce* (BZIH) 3-4 (139-140) (1986), p.89.

הניצולים ב- 1945 היה ציבור של אנשים בודדים, ניצולים ללא משפחה, רובם צעירים. למשל, בקרב כ- 2,500 הניצולים ממחנה ריכוז אחד בשלזיה תחתית היו רק 288 מבוגרים בני למעלה מ- 18.40

עוד קבוצה של ניצולים שהתרכזו בפולין בקיץ 1945 ומנתה כ- 15 אלף איש הגיעה מברית-המועצות. עליהם יש להוסיף עוד את 13 אלף החיילים היהודים ששירתו בצבא הפולני בברית-המועצות וחזרו עמו לפולין בעת שחרורה.¹⁹ קבוצה קטנה נוספת היתה של ניצולים חסרי אזרחות פולנית, רובם מן הארצות הבלטיות, שהבינו שלא יהיו זכאים להגיע לפולין במסגרת הסכמי הרפטריאציה הצפויים. הם ביקשו להגיע לפולין כדי להמשיך משם לארץ הגירה אחרת. בדרך לא דרך, שכללה גם תשלומים גבוהים למבריחים, חצו את הגבולות והגיעו לריכוזי הניצולים, בעיקר ללודז'. הם מצאו מחסה בדירות חרבות ופרוצות וכל קיומם נשען על סיוע מן הוועדים היהודים. רב היה חששם לצאת לרחוב שמה יתגלו בידי המשטרה הפולנית או יתקלו באוכלוסייה עוינת שאת שפתה לא דיברו כהלכה. עד מהרה מצאו רוב היהודים האלה את דרכם אל מחוץ לפולין במסגרת תנועת הבריחה.²⁰

הניצולים שישבו בימי המלחמה במסתור וביער וניצולי המחנות – שתי קבוצות שחוו את אימי השואה בצורה הקשה ביותר – פעלו לאחר השחרור באופן דומה. משחלף ההלם הראשון ונתפוגגה תחושת החידלון וחוסר האונים, השתוקקו בכל מאודם לחזור הביתה, לחפש פנים מוכרות ולקבל מידע על גורל המשפחות. לודז', שנעשתה החל מינואר-פברואר 1945 המרכז העיקרי שהגיעו אליו הניצולים, כוסתה באלפי מודעות ופתקים בכתב יד בשפות שונות – יידיש, פולנית, רוסית וגרמנית – שתלו יהודים שחיפשו מידע על בני משפחתם. הרחובות וקירות הבתים שהתיישבו בהם הניצולים, בעיקר במרכז העיר, דמו בימים ההם לאתר הנצחה גדול. מדי יום, משהגיעו עוד יהודים לעיר, התנוססו עליהם שמות חדשים.²¹

במקומות הקטנים שלא חשבו להישאר בהם זמן ממושך, דאגו הניצולים להניח גל-עד ומצבה לזכר יקיריהם שנרצחו או לסדר ולנקות את בית הקברות היהודי שהפך פעמים רבות שדה מרעה לבהמותיהם של האיכרים. הנצחתם של בני המשפחה והקהילה היתה יקרה כל-כך ללבם של הניצולים, עד שרבים מהם החלו לעסוק בה קודם שנתנו את דעתם לאן מועדות פניהם. כמובן שלאחר התארגנותם של הוועדים היהודיים וועד הקהילות הדתיות בפולין

18 יעקב עגית, צו א נ"י לעבן (צווי יאר יידישער ישוב אין נידערשלעזיע), פארלאג נידערשלעזיע, ורוצלב 1947, עמ' 35.

19 ישראל גוטמן, היהודים בפולין, עמ' 22-20; אנגל, בין שחרור לבריחה, עמ' 42-40.

20 יוסף גאר, אין געלויף פון חרובע היימען, ניו יורק 1952, עמ' 42-40, 64-62.

21 זיכרונותיו של מיכאל מירסקי, שהיה מינואר 1945 יושב-ראש הוועד היהודי בלודז': "וועגן לאדזשער יידישן קאמיטעט, א פאר ווערטער" (קופנהגן, ינואר 1970), איו"ש, 037/25, עמ' 21-20.

עלתה המשימה של שיקום בתי הקברות והנצחת הנספים על סדר היום וטופלה ביסודיות רבה יותר.²²

חיים יהודיים התארגנו בעיירות קטנות כבר בשבועות הראשונים שלאחר השחרור. למשל במחוז קיילצה. בפברואר 1945, כמה שבועות בלבד לאחר שחרור המקום, התארגנה בשידלובייץ (Szydłowiec) קבוצה של 105 יהודים שמצאו לעצמם מקומות עבודה בבתי מלאכה, במסחר זעיר וכו'.²³ בעיר הקטנה דז'אלושיצה (Działoszyce) ישבו 121 יהודים, בחמיילניק (Chmielnik), אף היא עיר קטנה, ישבו 150 יהודים ובאוסטרובייץ (Ostrowiec) – 193 יהודים. בקיילצה, אחת הערים המרכזיות במחוז, ישבו בחודש ההוא 205 יהודים ובראדום (Radom) עוד עיר מרכזית – 402 יהודים. על-פי נתוני הוועדים היהודיים, ישבו במחוז קיילצה במאי 1945 2,707 יהודים בסך הכל ב- 48 ערים ועיירות.²⁴

במחוז לודז' התרכזו הרבה יותר יהודים בעיר הגדולה. מקרב למעלה מ- 13,000 יהודים שהיו רשומים במשרדי הוועד היהודי המרכזי, התגוררו כ- 10,000 יהודים בלודז' ורק כ- 3,700 בערי השדה.²⁵ באוגוסט 1945, לאחר שהחלו להגיע לפולין ניצולי המחנות מגרמניה, ישבו במחוז קיילצה כ- 5,000 יהודים, 2,300 מהם בצ'נסטוחובה. בראדום נמנו בחודש ההוא 599 יהודים, בקיילצה – 217 יהודים, בשידלובייץ – 94, בחמיילניק – 57, באוסטרובייץ – 176 ובדז'אלושיצה נמנו 132 יהודים. במחוז לודז' התחזקה עוד המגמה שנסתמנה עוד במאי 1945. כ- 17,000 יהודים מתוך למעלה מ- 18,000 שישבו במחוז התגוררו בלודז'. כך היה גם בקרקוב שבה התגוררו כ- 4,000 מכלל 6,400 היהודים במחוז, בוורשה ובפראגה שבהן התרכזו כ- 7,000 מכלל 9,000 יהודי מחוז ורשה, או בלובלין שבה ישבו כ- 2,000 מכלל 4,500 יהודי מחוז לובלין.²⁶

המעבר מן העיירה הקטנה אל העיר הגדולה התחולל בקרב הניצולים עוד קודם שהתחילה הרפטריאציה מברית-המועצות בראשית 1946,²⁷ קודם כל בגלל המצוקה הנפשית שפקדה את הניצולים לנוכח הריקנות והחרבן שמצאו בביתם הישן. יהודי אחד ניצול העיירה הקטנה

²² ראה למשל: טרנב-טארנע, ספר זכרון, כרך ב', איגודים של יוצאי טרנב, תל אביב 1968, עמ' 316; ספר טיקטין, ארגון יוצאי טיקטין בישראל, תל אביב תשי"ט, עמ' 587; פרוטוקול ישיבת הוועד היהודי ברדום, 19 ביולי 1945, הארכיון המרכזי לתולדות עם ישראל, HM2/ 8112-8134 (להלן: אמתע"י). דין-וחשבון על פעילות האיגוד הקהילתי-דתי בצ'נסטוחובה, 22 בפברואר 1946, איו"ש, 06/97. על התארגנות ועד הקהילות הדתיות ראה ישראל גוטמן, היהודים בפולין, עמ' 77-80; אנגל, בין שחרור לבריחה, עמ' 87-88.

²³ הוועד היהודי בשידלובייץ אל הוועד היהודי המחוזי ברדום, 22 בפברואר 1945, אמתע"י, HM/2 8112-8134.

²⁴ פרוטוקול של פגישת הוועדים היהודיים במחוז קיילצה, 14 במאי 1945, אמתע"י, HM/2 8112-8134, עמ' 2-3.

²⁵ אנגל, בין שחרור לבריחה, עמ' 46.

²⁶ Dobroszycki, *Survivors of the Holocaust*, pp.70-74

²⁷ אנגל, בין שחרור לבריחה, עמ' 46-53.

זאבלודוב (Zabłudów) שבאזור ביאליסטוק, חזר במרס 1945 לעיירת מגוריו וכך תיאר את המפגש:

אני פוגש מספר גויים מכרים. הם מביטים בי כאילו באתי מעולם אחר. אחד מהם חיבק ונישק אותי. סיפרו לי שבעיירה נמצאים שני יהודים שהסתתרו ויצאו ממחבואיהם. מצאתי אותם בחדרון אפל שהיה מאחורי הכנסייה; יוסל לוויין ושמעון לוויין. בלילה ישנו בחדרון זה שלושה יהודים דוויים, שרידי העדה היהודית של עיירה שלמה... נשארנו יומיים בזאבלודוב; אח"כ עברנו לביאליסטוק. בזאבלודוב אין עוד יהודי.²⁸

גם הקושי למצוא מקום עבודה ויחסה העוין של האוכלוסייה הפולנית הביאו את היהודים להעתיק את מושבם לעיר גדולה. זאת ועוד, יהודים שהחליטו בקיץ 1945 לעזוב את פולין לא ראו טעם להוסיף ולחיות בעיירה קטנה שאיש ממכריהם לא חי בה יותר. הם מצאו את דרכם למרכזי החיים והפעילות היהודית הפוליטית, בעיקר בלודז', קרקוב או ורשה, כדי לחפש משם דרך לצאת מפולין.

בתקופה הראשונה לשחרור גיבשו קבוצות הניצולים דפוסי חיים ייחודיים. הם בחרו להתגורר בקבוצות, בצוותא, בדירות משותפות. קודם כל בגלל מצב הדיור. ערים רבות נפגעו ושכונותיהן ובנייניהן ניזוקו, בייחוד אם התנהלו במקום קרבות. הדוגמה המובהקת היא כמובן ורשה שנהרסה כמעט לחלוטין. קשה היה למצוא בעיר מקומות מגורים מסודרים, ואם נותרו כאלה הרי שממילא היו תפוסים בידי הפולנים.²⁹ בלודז', שבה היה מלאי גדול יותר של דירות ראויות למגורים, התיישבו כ- 850 היהודים שניצלו בעיר לאחר חיסול הגטו באוגוסט 1944 בדירות של פולנים, בעיקר פולנים ששולחו למחנות עבודה בגרמניה. עם שחרורה של לודז' בינואר 1945, הסתובבו הניצולים בעיר ואספו רהיטים, בגדים ומוצרים אחרים מן הדירות הנטושות וביקשו להתחיל ולארגן את חייהם. אבל עד מהרה פרצו חיכוכים קשים בין הניצולים לאוכלוסייה הפולנית, לאחר שזו החלה לשוב ללודז' בפברואר-מרס 1945. אחרי מאי 1945, משהגיעו ללודז' יהודים רבים נוספים, נתקלה האוכלוסייה היהודית בבעיות של מחסור במקומות דיור כפי שהיה בערים אחרות. פעמים רבות נאלצו יהודים להחזיר את הדירות שתפסו אחרי השחרור לידי בעליהן הפולנים. במאי 1945 היו בלודז' אלפי יהודים בלא קורת גג.³⁰

אך הדחף לגור בצוותא נבע גם מתחושות היתמות של הניצולים. החיים בצוותא הקנו להם את החמימות המשפחתית והביטחון שחסרו להם כל-כך בשנות המלחמה, ובעיקר לאחר

²⁸ שמואל (מולה) ברנשטיין, "זאבלודוב שלנו החרבה וקדושיה", זאבלודוב, דפים מתוך יזכור-בוך, יוצאי זאבלודוב בישראל, רמת גן 1987, עמ' 160-161.

²⁹ יאנאס טורקאוו, נאך דער באפרייאונג (זכרונות), צענטראל-פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע, באנוס איירס 1959, עמ' 185-186.

³⁰ מירסקי, "וועגן לאדזשער יידישן קאמיטעט", עמ' 17; א. שעדלעצקי, "וויאזוי דער יידישער ישוב אין לאדזש איז אויפגעשטאנען תחית-מתים", בלעטער פאר געשיכטע XXIV (1986), עמ' 202; אנגל, בין שחרור לבריחה, עמ' 58.

שהתבררה להם עובדת אבדנם של בני משפחותיהם וקהילתם. גם ההתמודדות עם קשיי הפרנסה ומצוקת הקיום לאחר השחרור היתה קלה יותר לניצולים בתוך חבורה החיה יחד ומנהלת אורח חיים שיתופי כמעט. יצחק צוקרמן סיפר על קבוצה של נערים כבני 16, יתומים כולם, שמצא בצ'נסטוחובה. הם חיו במעין קומונה, בשני חדרים, ומבחינתם המשיכו את חייהם בתקופת הכיבוש, כשהסתתרו יחד. הם התקיימו על גנבות קטנות שביצעו, ולא קיימו כל קשר עם הגורמים היהודיים הציבוריים שהחלו לפעול בעיר.³¹

גם מן הבחינה הביטחונית העדיפו הניצולים לגור ביחד. לנוכח מעשי האלימות ורציחות של יהודים שהתרחשו ברחבי פולין היו החיים ביחד, מטבע הדברים, בטוחים יותר. וככה תיארה זאת ניצולה ששבה לסנדומייז' (Sandomierz) עם עוד כעשרה יהודים:

...כולם התגוררו בדירה אחת, חיו חיי קומונה, בישלו את ארוחותיהם, ישנו על המיטות שרכזו שם... כל העת ישבו בצוותא וימים שלמים סיפרו זה לזה את קורותיהם מאז עזבו את העיר. החיים המשותפים נטעו בהם מידה של ביטחון נוכח גל הרציחות שפקד את שרידי היהודים בפולין...³²

בית המגורים המשותף הפך למרכז המקומי של החיים היהודיים. באו אליו ניצולים שהגיעו לעיירה לפרק זמן קצר ולא התכוונו להישאר במקום; פקדו אותו יהודים שהיו בדרכם לעיר אחרת ושהו במקום ללינת לילה, או באו לברר מה עלה בגורל בני משפחתם, רכושם, או להקים מצבה לזכר יקיריהם שנרצחו. בבית היהודי המשותף התקבלו בחום והוא היה בעבורם אי של ביטחון בסביבה עוינת. בדרך כלל היו עוברי האורח האלה שוהים במקום כמה שעות או כמה ימים ואחר המשיכו בנדודיהם לעיר אחרת.³³

הניצולים התקשו מאוד למצוא מקורות קיום. משוחררי המחנות שחזרו מגרמניה, קבוצה גדולה בקרב היהודים בפולין בקיץ 1945, היו שרויים במצב קשה במיוחד. הניצולים ששבו לבתיהם במזרח אירופה, שלא כניצולים שנשארו במחנות בגרמניה וזכו לטיפול ואספקת מזון מסודרת מרשויות הצבא האמריקני או מארגוני הסעד של האו"ם, נאלצו להסתמך על מקורות הסיוע המצומצמים של הממשלות החדשות.³⁴ באותם הימים היה המשק הפולני הרוס, התעשיות משותקות והאשראי הנחוץ לשיקומן טרם גויס, דבר שהביא למחסור חמור במקומות עבודה ומקורות קיום. מחסור בחומרי גלם ובציוד חקלאי הקשו גם על הכפריים לייצר מזון בשפע, אם כי רעב של ממש לא שרר בפולין כפי שהיה למשל ברומניה.³⁵ אבל

³¹ יצחק צוקרמן (אנטק), *שבע השנים ההן*, תל אביב 1991, עמ' 492.

³² אווה פלדנקרייז, "חוזרים לסנדומייז", *עת אזכרה*, עמ' 442.

³³ מרדכי-מנחם (מנדל) בראץ, "עטי איך אטבול בדם...", *ספר זכרון אוטבוצק קרצ'ב*, ארגון יוצאי אוטבוצק בישראל, תל אביב 1968, עמ' 471-472.

³⁴ Michal M. Marrus, *The Unwanted, European Refugees in the Twentieth Century*, New York 1985, p. 301

³⁵ על מצבו של המשק הפולני לאחר המלחמה ומאמצי הממשלה לשקמו ראה: Andrzej Albert, *Najnowsza historia Polski 1918-1980*, London 1991, pp. 532-545.

המצוקה הכללית ליבתה את אוירת החשדנות והעוינות כלפי ציבור הפליטים. בעקבות השינויים בגבולות, נדידת האוכלוסין במערב פולין ובמזרחה, שלטון לא יציב וביטחון מעורער, אך גבר יחסה החשדני והמתנכר של האוכלוסייה אל הניצולים היהודים.³⁶

על-פי האומדן של הוועד היהודי המרכזי בפולין (Centralny Komitet Żydów w Polsce), הגוף הפוליטי שהוכר בידי ממשלת פולין כנציגות הרשמית של יהודי פולין, מצאו בסוף 1945 כ- 7,000 יהודים מקומות עבודה מכלל 80,000 עד 90,000 היהודים שישבו בפולין. בגלל המחסור במקומות עבודה ומציאת פרנסות מזדמנות נתפסו הניצולים כציבור לא יצרני שפרנסתו על "עסקי אוויר".³⁷ כללו של דבר, רוב ציבור הניצולים ידע ב- 1945 עוני ומצוקה קשים מנשוא. נטל קיומם נפל כולו כמעט על מסגרות סיוע ועזרה, בפולין ומחוצה לה, ואלה העבירו כספים לאחזקתם וכלכלתם.³⁸ ניצולים רבים פנו לקרוביהם ויוצאי עירתם מעבר לים ותיאורי המצוקה שהופיעו בפניות האלה לא היו רחוקים מן המציאות. יהודי אחד מקוצק (Kock) פנה אל קרוביו בארץ-ישראל ושטח את מצוקתו במלים האלה: "...קודם הכירו אותנו לפי 'הטלאי הצהוב'. כיום מזהים אותנו לפי בגדנו הקרועים והבלויים, ללא כותנת לעורנו וכסוי לגופנו. יחפים וערומים עומדים אנו לקראת החורף. הבו עזרה ליהודים שנותרו בפולין...".³⁹ היהודים ששבו לעיירות מגוריהם ניסו לחזור ולעסוק לפרנסתם בתחומי עיסוקם מלפני המלחמה. נראה שבעיירות הקטנות שהיו בעלות אופי כפרי-חקלאי היה הסיכוי לחזור ולעבוד במקצועות הישנים גדול יותר מבערים המרכזיות. שני אחים מטיקוצ'ין (Tykocin) במחוז ביאליסטוק ששבו לעירתם דרשו למשל וקיבלו בחזרה את בית הוריהם שהתיישבו בו שלוש משפחות פולניות לאחר שנרצחו יהודי טיקוצ'ין באוגוסט 1942. שני האחים מצאו במקום שלושה יהודים נוספים, ועד יולי-אוגוסט 1945 התארגנה בעיירה קבוצה של כ- 20 יהודים שהפעילה בית מלאכה לניקוי צמר וארגנה מסחר מקומי. אחד מהם חזר לעסוק במקצועו כרופא כפרי-אזורי כפי שהיה לפני המלחמה. מחמת מצבם הכלכלי הקשה של תושבי המקום לא יכלו תמיד לשלם בכסף בעבור השירותים והמוצרים, והכפריים הפולנים נהגו לשלם בתרנגולות, תפוחי אדמה ותוצרת חקלאית אחרת. היהודים שחזרו לעסוק במלאכות או במסחר הם שהחיו לפעמים את הפעילות הכלכלית בעיירות הקטנות בחודשים הראשונים שלאחר השחרור.⁴⁰

גם יהודים ששבו לערים בינוניות ניסו למצוא תעסוקה בתחומי עיסוקם מלפני המלחמה. וולף לאפר, בן העיירה וויליצ'קה (Wieliczka), מזרחית לקרקוב, שב לביתו במרס 1945, לאחר

36 Yehuda Bauer, *Out of the Ashes, The Impact of American Jews on Post-Holocaust European Jewry*, Oxford 1989, pp. 72-73

37 יוחנן כהן, *עוברים כל גבול*, "הבריחה", פולין 1945-1946, תל אביב 1995, עמ' 109.

38 אנגל, *בין שחרור לבריחה*, עמ' 57-60.

39 שמחה מדנס, *בסמטאות קוצק*, הוצאת המחבר (ללא ציון מקום ושנה), עמ' 244.

40 מנחם טימור, "טיקטין לאחר השואה", *ספר טיקטין*, עמ' 585-586; קהילת הורדלה, עמ' 149.

שהסתתר בשנות הכיבוש ביערות ואצל כפריים במזרח פולין. עם שובו ניסה לפתוח את המכבסה שהיתה ברשות משפחתו לפני הכיבוש. בקשתו נתקלה בסחבת והתחמקויות מצד רשויות העיר, והוא עצמו היה נתון להתנכלויות וליחס עוין של תושבי העיר. לאחר שישה חודשים החליט לעזוב את פולין. בעיות דומות היו גם נחלתם של יהודים שהחזיקו בקרקעות. אברהם וולגר, שלפני המלחמה היתה בבעלותו חווה חקלאית ושטח אדמה של 80 הקטר ליד קרקוב, ניסה לקבל בחזרה את אדמתו, אך גילה כי זו חולקה בין פולנים. מאחר שחש שמאבק על החזרת הרכוש האבוד יכול לעלות לו בחייו, החליט לוותר עליו כליל ולעזוב את פולין.⁴¹ במקרים אחרים, שככל הנראה לא היו רבים, הצליחו ניצולים שחזרו לעירם למכור את ביתם או רכושם במחיר מלא לשכניהם הפולנים קודם שעזבו את המקום לצמיתות.⁴² ערב תחילת הרפטריאציה מברית-המועצות, בשלהי 1945 ותחילת 1946, חיו בפולין למעלה מ- 80,000 יהודים, ציבור של ניצולים-פליטים בעל מאפיינים סוציולוגיים מיוחדים. לא התקיים בהם המאפיין העיקרי של הפליטות – ההתקבצות מחוץ למולדת בעקבות גירוש או מנוסה מבוהלת. אבל ניצולי השואה היהודים בפולין חיו כפליטים בארץ מולדתם שאליה חזרו לאחר שנעקרו ממנה בידי רודפיהם הנאצים. הם היו נתונים לניכור ואלימות מצד חברת הרוב, התקשו יותר מן המקומיים למצוא תעסוקה ולהשתקם מבחינה כלכלית, ומצבם הבריאותי ותנאי מגוריהם היו קשים משל הפולנים. נוסף על כך הם נפלו קרבן לקונפליקט פוליטי-צבאי פנים ארצי, בין כוחות הממשלה לקבוצות המחותרת של הימין שנלחמו בה, מאפיין מובהק בהיווצרותו של ציבור פליטים.⁴³ היהודים לא השתתפו בקונפליקט האלים הזה, אך נפגעו ממנו בצורה קשה ביותר. מאות יהודים נהרגו ונפצעו לאחר השחרור בתקריות אלימות שהתחוללו ברחבי פולין. ההתפרצות האנטישמית הזאת השתלבה במאבק האלים שניהלו חוגי הימין, מתנגדי המשטר החדש, בממשלה.⁴⁴ המציאות הזאת, שאותותיה ניכרו עוד ב- 1944-1945, תמשיך להתקיים גם בשנת 1946.

על נהרות פולין

במאי 1945 שוחררו המחנות האחרונים על אדמת פולין. אלה היו מחנות העבודה באזור שלזיה תחתית, במחוז וואלבז'יך (Wałbrzych), שהיו מחנות משנה במערך המחנות הרחב

⁴¹ דוח ובו עדויות של יהודים שהגיעו בסוף 1945 לאזור הכיבוש האמריקני בגרמניה ששלח רוברט מרפי, היועץ הפוליטי בלונדון, אל מחלקת המדינה בושינגטון, 18 בינואר 1946, איו"ש 037/88.

⁴² עדות של יונה לומקו מראדזין (Radzyń), איו"ש 03/8971.

⁴³ ראה בעניין הזה Aristide R. Zolberg, Astri Suhrke, Sergio Aguayo, "International Factors in the Formation of Refugee Movements", *International Migration Review* (20-2), 1986, p. 153.

⁴⁴ ראה בעניין הזה: דוד אנגל, "דפוסים של אלימות אנטי-יהודית בפולין 1944-1946", *יד ושם – קובץ מחקרים* כ"ו (תשנ"ח), עמ' 35-69.

של גרוס-רוזן (Gross Rosen).⁴⁵ רוב האסירים לא שוחררו במקום, שכן כל אסירי המחנות כמעט פונו מן האזור בגל הפינויים הגדול של ינואר 1945. בין המשוחררים היו גם כ- 15,000 יהודים: תשושים כתוצאה מרעב מתמשך או חולים בטיפוס, דיזנטריה ומחלות אחרות.⁴⁶

חוץ מן היהודים הפולנים היו בין המשוחררים גם יהודים שהגיעו למחנות האלה בשנה האחרונה למלחמה מהונגריה, סלובקיה, יוון ומערב אירופה. לאחר זמן מה, כשהתאוששו מעט, שמו את פעמיהם מי לארץ מולדתו ומי לגרמניה, כדי להגר לארץ חדשה.⁴⁷ כשיצאו מן המחנה מצאו הניצולים ערים שהתרוקנו כמעט לחלוטין מאוכלוסייתן הגרמנית. לאחר שחרור האזור בידי הצבא הסובייטי גורשו או נסו על נפשם למעלה ממיליון וחצי אזרחים ממוצא גרמני. בתיהם, חנויותיהם, חוותיהם החקלאיות ורכושם משכו לשליה תחתית ספקולנטים, ספרים וסתם בוזזים, ובמקום נוצרה אווירה של הפקרות שבה כל דאליים גבר. עם זאת הציעו בתי המגורים והתשתית הכלכלית שחיכתה למתיישבים חדשים סיכויי שיקום נדירים לציבור הניצולים. סמוך לשער המחנה מצאו בתים נטושים המחכים לקלוט אותם ולספק את מחסורם. המעבר ממצוקת המחנה לשפע חסר המגבלות שבחוץ הביא את הניצולים לידי בלבול ושיכרון חושים. וכך תיארה זאת יהודייה מסלובקיה ששוחררה מהמחנה ברייכנבך ונכנסה לעיר:

...התייצבנו 16 בנות מהעיר שלי ונכנסנו שם לתוך רייכנבך ברגל. הכל היה פתוח. היה כדים עם חלב בחוץ, חנויות של בשר, היה הכל פתוח. כמו שאותנו גרשו מהבית ככה הם עזבו את הבתים שלהם. אני זוכרת את חברתי, באמצע הרחובות היו כדים עם חלב, היא הכניסה את הראש שלה בתוך הכד, לא הספיקה לשתות ואני סחבתי אותה, בואי כבר, בואי כבר, אני רוצה לחפש שמלות, משהו ללבוש, בואי...⁴⁸

משוחררי המחנות הם שהיוו את הגרעין הראשון של היישוב היהודי החדש באזור. כ- 6,000 מכלל היהודים ששוחררו במקום החליטו להישאר ברייכנבך, וולבז'ין, לודביקובו (Ludwikowo) וערים אחרות. עד מהרה הבינו ניצולי המחנות שהסיכויים שלהם לנסות ולשקם את חייהם באזורים שבהם שוחררו גבוהים לאין שיעור מאשר במקומות מגוריהם הישנים. לפעמים נשאר כמה שבועות לאחר השחרור באזור על מנת לנוח, למצוא מקום מגורים ולפעמים גם חנות או בית מלאכה שבו יכלו לעבוד. לאחר מכן נסעו הביתה, לעיירת הולדתם, כדי לחפש קרובים, לברר מה עלה בגורל המשפחה, להציל מעט מן הרכוש או להניח מצבה לזכר הנספים – כפי שעשו זאת ניצולים אחרים בראשית קיץ 1945. אבל עד

⁴⁵ *Obozy hitlerowskie na niemiach polskich 1939-1945*, Informator encyklopedyczny, Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1979, pp. 428-433

⁴⁶ חנה שלומי, "ראשית התיישבות היהודים בשליה תחתית (1945)", *גלעד* VII-VIII (1985), עמ' 161-163.

⁴⁷ טורקאוו, *נאך דער באפראייאונג*, עמ' 229-230; Bożena Szaynok, *Ludność Żydowska na Dolnym Śląsku 1945-1950*, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת ורוצלב 1993, עמ' 68-69.

⁴⁸ עדות של אסתר קונסנס, איו"ש, 03/5145.

מהרה שבו לביתם החדש בשלזיה תחתית, בית שסיפק ביטחון, מקורות פרנסה ובעיקר תקווה.⁴⁹

ואכן, שלזיה תחתית צפנה בחובה תקווה גדולה. שם, כך האמינו בוועד היהודי המרכזי, לא יהוו היהודים איום על מקורות הפרנסה של הפועל או בעל המלאכה הפולני.⁵⁰ אך היתה זו אשליה. עוד בקיץ 1945 השגיחה האדמיניסטרציה הפולנית באזורים המסופחים במערב בניצני האנטישמיות המתעוררת במקום בעקבות השתלטותם של יהודים על עסקים ורכוש נטושים.⁵¹ יש לציין, כי הפקידות הפולנית עשתה הבחנה בין אזרחי פולין היהודים שרצו להשתקע בשלזיה, ויהודים ממוצא אחר שהשתלטו על רכוש לצרכי ספקולציה בלבד. מיופה הכוח ביאלניה-גורה (Jalenia Góra), למשל, פנה אל נציג הממשלה בעיר המחוז ליגניצה (Lignica) בראשית אוגוסט 1945, וביקש לקבל הוראות מה לעשות בקבוצה של יהודים ממוצא הולנדי שהשתלטו על חנויות ועסקים בעיר.⁵² על-פי ההבחנה שנעשתה בין אזרחים לזרים, הורה מיופה הכוח הממשלתי לנציגים בערי המחוז להושיט ליהודים כל עזרה בשיקום ובהתיישבות ולשתף פעולה ככל שניתן עם הוועדים היהודיים.⁵³

כבר בקיץ 1945 החלו ניצולים מרחבי פולין להגיע לשלזיה. הראשונים הגיעו מלודז' או מלובלין בעקבות השמועות על הרכוש הנטוש המחכה לבעלים חדשים. עד מהרה הגיעו לשלזיה יהודים שלא על מנת לשבור שבר ולחזור, אלא כדי להתיישב במקום ישיבת קבע.⁵⁴ העסקנים היהודים חברי פפ"ר ועמיתיהם אנשי הבונד, ראו בהתיישבות הזאת מפעל שיכול לשכנע את היהודים שיש סיכוי לשקם את החיים בפולין. ליאו פינקלשטיין, איש הבונד שהיה מאנשי הוועד המארגן של יהודי פולין בברית-המועצות,⁵⁵ ביטא את התפיסה הזאת במאמר פרוגרמטי בשם "על נהרות פולין" שכתב באוגוסט 1945. לא היתה זו תעמולה גרידא; היתה כאן אמונה עמוקה בנחיצות של המשך קיומה של התרבות היהודית המזרח אירופית כפי שעוצבה והגיעה לפריחתה בפולין בין המלחמות. בבנייתה מחדש, אליבא דפינקלשטיין, תושג "נקמת הדם" האמיתית של יהודי פולין. הגולה היהודית, כך האמינו הוא ואחרים, לא

⁴⁹ יעקב עגית, *צו א נייע לעבן*, עמ' 21-20; עדות של יונה לומקו, אי"ש, 03/8971; עדות של יאנקל גלוצר, אי"ש, 017/61.

⁵⁰ Bożena Szaynok, "Początki osadnictwa żydowskiego na Dolnym Śląsku po II wojnie światowej (mai 1945 - styczeń 1946)", BZIH, 4/94 - 2/95 (172-174), (1994/5), pp. 46-47

⁵¹ שם, עמ' 48.

⁵² מיופה הכוח הממשלתי ביאלניה-גורה אל הממונה על מחוז שלזיה תחתית, 2 באוגוסט 1945, אי"ש, 037/118.

⁵³ הוראת מיופה הכוח הממשלתי בליגניצה, 8 באוגוסט 1945, ראה שלומי, "ראשית התיישבות היהודים בשלזיה תחתית", עמ' 179.

⁵⁴ יצחק עדיסאן, *פוילן נאך דער "באפרייאונג"*, גלברד, פאריס 1956, עמ' 37-39; טורקאוו, *נאך דער באפרייאונג*, עמ' 232.

⁵⁵ על הוועד הזה ופעולותיו ראה חנה שלומי, "פעילות יהודי פולין למען חידוש חיי היהודים במדינה, ינואר-יוני 1945", *גלעד* X (1987), עמ' 217-221.

סיימה את ייעודה ההיסטורי.⁵⁶ דוד ספארד, עיתונאי ועסקן תרבות ומן הפעילים הקומוניסטים החשובים בוועד היהודי המרכזי, כתב בזיכרונותיו שהיה כאן רצון להוכיח שהגרמנים לא הצליחו להפוך את פולין ל"יודנרין". אנשי הקבוצה חשו שמוטלת עליהם חובה היסטורית ומוסרית כלפי מיליוני הקורבנות, לשמור על המשכיות הקיום היהודי בפולין.⁵⁷ גם עסקנים יהודים אחרים, ובכללם גם מי שנמנו עם המחנה הציוני, הלכו שבי אחרי החלום לבנות בשלזיה התיישבות יהודית בעלת סממנים אוטונומיים. גם מדיניות הממשלה הפולנית שעודדה את היהודים לעבור למקום ולהתיישב בו תרמה לחזון הזה.⁵⁸ ואכן בשלהי 1945 נוצרו בדרום מערב פולין חיים יהודיים שונים מאלה שנוצרו בשאר מחוזות פולין. יעקב פת, מזכיר ועד הפועלים היהודי בארצות-הברית (Jewish Labor Committee), שביקר בפולין בפברואר 1946, נדהם למראה הדלות, חוסר המעש והאפתיה שבהם היו שרויים יהודים רבים, בייחוד בערי השדה.⁵⁹ היהודים בוורשה, לודז', לובלין, או ביאליסטוק חיו בעוני מחפיר ונשענו על תמיכתם של ארגונים פילנתרופיים.⁶⁰ לעומת זאת התקיים במערב פולין יישוב יהודי אופטימי, צעיר ויצרני, המנסה לשכוח במהירות את ימי השואה; יהודים שאינם מהססים, כתיאורו של יעקב פת, לבלות את שעות הפנאי שלהם בריקודים בבית התרבות המקומי כמה ימים אחרי שיצאו את שערי מחנות הריכוז.⁶¹

הנתונים שהצטברו בוועדים היהודיים מחזקים את הרושם הזה. כ- 3,000 עד 5,000 מבין כ- 16 אלף היהודים שהתיישבו בשלזיה תחתית מיוני עד דצמבר 1945 עבדו בענפי תעשייה שונים, בחקלאות, במוסדות ציבור ובקואופרטיבים יהודיים שהוקמו.⁶² בישיבה של פעילי פפ"ר בוועדים היהודיים בשלזיה עילית (אזור שהתגוררו בו באותם ימים כ- 5,000 יהודים) שהתכנסה בקטוביצה (Katowice) בסוף דצמבר 1945, הובאו נתונים אופטימיים בדבר מספר היהודים שהשתלבו בענפים יצרניים. בביטום (Bytom), למשל, שישבו בה בחודש ההוא כ- 720 יהודים, לא הצליחו להשתלב בעבודה יצרנית 20 אחוזים בלבד מן האוכלוסייה

⁵⁶ ליאו פינקלשטיין, "על נהרות פולין", דאס נייע לעבן, מס' 14, 20 באוגוסט 1945.

⁵⁷ דוד ספארד, מיט זיך און מיט אנדערע, אוטוביוגרפיע און ליטערארישע עסייען, ירושלים 1984, עמ' 156.

⁵⁸ Szaynok, "Początki osadnictwa żydowskiego na Dolnym Śląsku", p. 54

⁵⁹ יעקב פאט, אש און פייער, צענטראלע יידישע קולטור-ארגאניזאציע, ניו יורק 1946, עמ' 131-130.

⁶⁰ משה ישי, שליח הסוכנות היהודית בפולין, הביא בזיכרונותיו דברים ששמע מדוד גוז'יק, איש הג'וינט בפולין. גוז'יק העריך שקלושים סיכוייהם של היהודים לצאת במהרה מעליבותם הכלכלית ולמצוא מקורות תעסוקה מתאימים. התרשמותו של ישי התחזקה גם בעקבות פגישות שקיים עם יהודים בוורשה: משה ישי, בצל השואה רשמי שליחות בפולין 1945-1946, תל אביב תשל"ג, עמ' 47-46, 157-156.

⁶¹ פאט, אש און פייער, עמ' 213; ראה גם נח גריס, "פון א באזוך אין ריכבאך", דאס נייע לעבן, מס' 16, 14 בספטמבר 1945; משה ליטוואס, "ווי זעט אויס דאס יידישע לעבן אין נידער-שלעזיע?", דאס נייע לעבן, מס' 8 (33), 13 במרס 1946.

⁶² ראה בענין זה: אנגל, בין שחרור לבריחה, עמ' 116-114; שלומי, "ראשית התיישבות היהודים בשלזיה תחתית", עמ' 187.

בגיל העבודה. הפעילים העריכו שמגמת הפרודוקטיוויזציה של היהודים עוד תגבר עם בוא הרפטריאנטים מברית-המועצות.⁶³

מ- 8 בפברואר ועד סוף יולי 1946 חזרו מברית-המועצות לפולין במסגרת הסכמי הרפטריאציה בין שתי המדינות כ- 136,550 יהודים. יותר מ- 50 אחוזים מהם הגיעו לריכוזי היהודים בשלייה תחתית.⁶⁴ באזור התבססו קהילות יהודיות גדולות, כגון זו של ורוצלאב (Wrocław) שבה התיישבו כ- 13,000 רפטריאנטים, רייכבאך (10,000), ואלבז'יך (כ- 7,500) וביילאוה (כ- 5,000).⁶⁵ הקהילות האלה, ועמן קהילת שצ'צין (Szcecin) ולודז', היו בקיץ 1946 המרכזים החשובים של יהודי פולין, שמספרם הגיע בימים ההם לכ- 240 אלף.⁶⁶

נראה היה שתמונת הניצולים-הפליטים של 1945 חוזרת על עצמה. עשרות אלפי היהודים החוזרים מברית-המועצות, כמחציתם מן הרפובליקות האסיאתיות או מסיביר⁶⁷ שאליהן הוגלו או נמלטו בשנות המלחמה, דמו במצוקתם הכלכלית ליהודים שהתרכזו בפולין ב-1945. חזותם של השבים ברכבות הראשונות שהגיעו לערי פולין בפברואר 1946 זעזעה את עסקני הציבור היהודים, חברי הוועדים והשליחים הארץ-ישראלים. רושם קשה במיוחד השאירו הילדים ובני הנוער שחזרו. וכך תיאר אותם שליח השומר הצעיר ישראל ברזילי אל הנהגת תנועתו במרחביה: "מצבם של המגיעים איום ונורא. כולם כאחד ערומים במלוא מובן המילה. כל אחד זקוק לעזרה וטיפול רב. בעיקר זה הדין לגבי הנוער העזוב לנפשו... מיטה, לבוש ומזון – זהו המכריע..."⁶⁸

אבל מן הבחינה הדמוגרפית בלטו ההבדלים בין ציבור החוזרים מברית-המועצות ובין הניצולים שהתקבצו בפולין לאחר השחרור. אחוז הגברים הגבוה בלט יותר בקרב החוזרים מבקרב קבוצת הניצולים של 1944-1945. בקרב 10,220 היהודים שחזרו מברית-המועצות כבר ב- 1945 ונרשמו בוועד היהודי בלודז', היו 3,923 נשים בלבד. בקרב השבים ב- 1946 היוו הגברים כ- 54 אחוזים בסך הכל והנשים – כ- 46. את מספרם הגבוה יותר של הגברים ניתן להסביר בעובדה, כי גברים יהודים רבים עזבו בגפם את ביתם בפרוץ המלחמה ב- 1939 ונמלטו מזרחה, לאזורים שסופחו לברית-המועצות. לא מעטים מהם גויסו ב- 1941 לצבא הסובייטי וגם הם היו בין אלה ששבו לפולין ב- 1946. גם הרפטריאנטים של 1946 היו אוכלוסייה צעירה, אך שלא כניצולים על אדמת פולין וניצולי המחנות, היו רבים מהם נשואים

⁶³ פרוטוקול הישיבה מיום 23 בדצמבר 1945, AAN, Sz. Zachariasz, 476/25.

⁶⁴ Adelson, "W Polsce zawnej ludową", p. 399.

⁶⁵ Dobroszycki, *Survivors of the Holocaust in Poland*, p. 24.

⁶⁶ טעטיקייטס-באריכט פון צענטראל-קאמיטעט פון די יידן אין פוילן פון 1 יאנואר 1946 ביז דעם 30 יוני 1946, צענטראל-קאמיטעט פון די יידן אין פוילן, ורשה 1947, עמ' 21.

⁶⁷ Dobroszycki, *Survivors of the Holocaust in Poland*, p. 23.

⁶⁸ ישראל ברזילי אל הנהגת השומר הצעיר במרחביה, 22 במרס 1946, ארכיון השומר הצעיר גבעת חביבה, 156-2 (1ב) (להלן: אש"צ).

הורים לילדים קטנים. קבוצת הגיל הבולטת בקרב החוזרים לפולין היתה של בני 22-45. היא מנתה כ- 56 אחוזים מבין השבים. הקבוצה של בני 15-21 היוותה כ- 9 אחוזים מהם. מבוגרים בני למעלה מ- 46 היו כ- 13 אחוזים בלבד, ורק כ- 6.5 אחוזים מהם היו בני 56 ומעלה.⁶⁹

במחצית 1946 בלטו שני ריכוזים גדולים של יהודים שייצגו את רבגוניותו של הרחוב היהודי החדש בפולין לאחר המלחמה. שלזיה תחתית ייצגה את הפן האחד שלו. קיבוץ יהודי מתחדש, שכמו ניסה להדביק את השנים האבודות שגזלו ממנו הנאצים ולשוב לחיים כלכליים וחברתיים תקינים. יהודים פשוטים, בעלי מלאכה ופועלים, קפצו על האפשרויות שנפתחו לפנייהם לשקם את חייהם, ובאחת באה לידי ביטוי שאיפתם לחיים תקינים:

בוורצלב מתארגן קואופרטיב החייטים "זגודה" בהנהלתם של החברים יידל פלץ, גצל שוורצברג, מרמור ואחרים, ותוך זמן קצר הוא הופך למפעל גדול, המעסיק מאות אחדות של פועלים יהודים. החברים מ. שפרנק ושולזינגר הם מקימיו הראשונים של הקואופרטיב למוצרי עור בוורצלב... הסנדלר הרש קרשיק הוא ראשון מארגני הקואופרטיב למוצרי עור בדז'רז'וניוב. את כלי העבודה הראשונים בשביל הקואופרטיב – פטישים אחדים ושפרפי סנדלרים ישנים הוא מביא מביתו... החברים זנגר ואחרים הם יוזמיו של קואופרטיב החייטים בדז'רז'וניוב...⁷⁰

היהודים תפסו מקום מרכזי בהתפתחות הכלכלית של אזורי ההתיישבות במערב פולין. פעמים רבות היו היהודים הראשונים שארגנו את תשתית הפעילות הציבורית בערים המשוחררות ואף תרמו להקמת האדמיניסטרציה העירונית.⁷¹

לודז' ייצגה פן אחר של החיים היהודיים. מאחר שהיתה הצומת שבו התמקמו רוב הגופים היהודיים הציבוריים זרמו לעיר אלפי הפליטים ששבו ממזרח ומערב. תמונת הרחוב היהודי התוסס בלודז' הזכירה את מראה הרחוב היהודי הישן: בליל של שפות, יהודים יוצאים ונכנסים במשרדי הוועד היהודי והמפלגות היהודיות ומנסים לסדר מקום מגורים, בית-ספר לילד, מקום עבודה, או לברר את אפשרויות היציאה מפולין. הפעלתנות הזאת היתה גם תוצאה של חוסר היציבות שאפיין את החיים היהודיים. ניצולים ורפטריאנטים הגיעו לפרקי זמן קצרים ולאחר מכן יצאו לשלזיה תחתית, שצ'צין או מקומות אחרים במערב ובדרום, מי להתיישבות חדשה ומי בדרכי הבריחה לגרמניה או צ'כוסלובקיה.

⁶⁹ טעטיקייטס-באריכט פון צענטראל-קאמיטעט פון די יידן אין פוילן, עמ' 21, 24; Dobroszycki, *Survivors of the Holocaust in Poland*, p. 21

⁷⁰ שלמה שטראוס-מרקו, פרקים לתולדות הישוב היהודי בפולין שלאחר השואה, תל אביב 1988, עמ' 62-63; על הקואופרציה היהודית בפולין לאחר השואה ראה Michał Grynberg, *Zydowska spółdzielczość pracy w Polsce w latach 1945–1949*, Warsaw 1986, pp. 84-96

⁷¹ שלומי, "ראשית התיישבות היהודים בשלזיה תחתית", עמ' 187; עגיט, צו א ניי לעבן, עמ' 33; מיכאל גרינבערג, "פראבלעמען וועגן באשעפטיקן יידן אין פולין אין די יארן נאך דער צווייטער וועלט-מלחמה", בלעטער פאר געשיכטע XXIV (1986), עמ' 75.

צורכי הסיוע הסוציאלי בלודז' היו גדולים ומורכבים מאלה של היישוב הצעיר והדינמי במערב פולין. במאי 1946, למשל, הוקמו בלודז', בחסות הוועד היהודי, ארגוני סיוע של נשים יהודיות כמו אלה שפעלו לפני המלחמה. הם פעלו כסקציה של ליגת הנשים הכלל-פולנית של פפ"ר ונועדו לתמוך בפעילותן הכלכלית של הנשים היהודיות ולתרום לקידומן המקצועי. במקביל לקבוצה הזאת התארגנה גם קבוצת נשים ציוניות שהצטרפה לארגון הנשים הציוני ויצ"ו.⁷² ארגון נכי המלחמה היהודים היה עוד ארגון סיוע שהוקם בלודז' והיה תוצר של המציאות שלאחר המלחמה. בלודז' התגוררו כ- 200 נכים, רובם שבו עם הרפטריאנטים מברית-המועצות, אשר נפצעו במהלך שירותם בצבא הפולני או בצבא האדום. מגבלותיהם הפיסיקות וצורכיהם הרפואיים והיום-יומיים לא מנעו מהם להשתלב בחיים פעילים. שאיפתם לעשות זאת בסביבה יהודית הביאה את הוועד היהודי בלודז' להקים בעבורם קואופרטיב מיוחד שאופי העבודה בו הותאם למגבלותיהם הפיסיקות.⁷³

נראה שגם החיים הדתיים בלודז' ניכרו יותר מבריכוזים החדשים במערב. עם זאת, נעלם כמעט כליל הלבוש היהודי המסורתי. גם שומרי המסורת לא שבו ללבוש את הבגדים המסורתיים והתנערו מן הסממנים הדתיים החיצוניים, לא רק משום שהשתדלו לא למשוך את תשומת לבה של האוכלוסייה הפולנית, אלא גם משום שרבים מהם חשו שהשבר הגדול של השואה אינו מאפשר להם לשוב אל העולם הישן והמסורתי ההוא.⁷⁴

הניצולים כמהו לספר יהודי, להצגה ביידיש, לעיתון משלהם. קהל קוראים גדול פקד את הספריות היהודיות שהוקמו, והריכוזים היהודיים השונים שלחו לוועד היהודי המרכזי בוורשה בקשות רבות לספרים נוספים. ערבי קריאה של סופרים ומשוררים יהודים זכו לקהל שומעים נלהב בכל מקום שבהם התקיימו.⁷⁵ מרדכי קויפמן, יהודי ששב לביתו בקרשניק (Kraśnik) וקיבל את הגיליון הראשון של עיתון הוועד היהודי המרכזי דאס נייע לעבן, תיאר את התרגשותו:

בשמחה גדולה קיבלתי את העיתון היהודי... עם המילה היהודית, עם האותיות היהודיות, מאת העורכים והכותבים היהודים. בכל הזמן שאני פה חלמתי שאקרא פעם נוספת מילה היוצאת מן המסורת היהודית ונכתבה באותה התלהבות המסמלת את "עם ישראל חי".⁷⁶

⁷² דאס נייע לעבן, מס' 16 (41), 24 במאי 1946.

⁷³ שם, מס' 18 (43), 7 ביוני 1946.

⁷⁴ חיים שאשקעס, פולין - 1946, צענטראל-פארבאנד פון פוילישע יידן אין ארגענטינע, בואנוס איירס 1946, עמ' 149; שמעון סאמט, בבואי למחרת, מסע בפולין - 1946, תל אביב 1946, עמ' 64; ל" ביאלר, "נאכן מבול", אי"ש, 037/57, עמ' 11-12, 14; מירסקי, "וועגן לאדזשער יידישן קאמיטעט", עמ' 24-25.

⁷⁵ טורקאוו, נאך דער באפרייאונג, עמ' 200; שטראוס-מרקו, הישוב היהודי בפולין שלאחר השואה, עמ' 48-50.

⁷⁶ דאס נייע לעבן, מס' 6, 31 במאי 1945.

הנה כך, בין תקוות השיקום והבנייה ובין תחושת הארעיות והחשש מפני המחר התארגנו מסגרות החיים של היהודים בפולין. המציאות הקוטבית הזאת, שהעסיקה כמובן את הנהגות התנועות, המפלגות והארגונים היהודיים, עיצבה גם את חיי היום-יום. ב-1946 השתדלו היהודים בפולין למצוא את דרכם במציאות שהאלימות הפוליטית, המתחים הפנימיים וחוסר היציבות היו מאפייניה הבולטים. תחושות הארעיות וחוסר הביטחון היו נחלתם של יהודים מכל המחנות הפוליטיים,⁷⁷ והמפגש הקשה עם החברה הפולנית הביא רבים להחלטה לצאת מפולין עוד לפני אירועי הדמים בקיילצה ביולי 1946.

היהודים והחברה הפולנית: נכרים במולדתם

החברה הפולנית יצאה משנות המלחמה פצועה ומרוסקת. הכיבוש הנאצי, הסיפוח הסובייטי במזרח פולין והמלחמה שהתנהלה על אדמתה ב-1944-1945 פגעו במרקם החברתי לא פחות משהרסו את התשתית הכלכלית. זו היתה חברה שפרצופה השתנה שינוי קיצוני בתוך פרק זמן של פחות משש שנים: לנוכח השמדת היהודים ואבדן הטריטוריות במזרח כמו גם פינויה וגירושה של האוכלוסייה הגרמנית הגדולה בשטחים המסופחים במערב, נעשתה בעיית המיעוטים הלאומיים, שהיתה כה מסובכת בתקופת הרפובליקה השנייה, בעיה שולית. בשנות הכיבוש נתחסלה רוב שכבת האינטליגנציה הפולנית המסורתית כמעט – או שנרצחה או שמצאה את דרכה לגולה. ב-1945 הלכה והתגבשה חברה פולנית חדשה, ששנות לידתה היו רוויות קשיים ואלימות פנימית.⁷⁸

גם החברה הפולנית כחברת הניצולים היהודית היתה בלתי מאוזנת מבחינה דמוגרפית, אבל הפגיעה באוכלוסיית הגברים שלה היתה קשה מזו שבאוכלוסיית הנשים. גברים פולנים נלקחו במספרים גדולים לעבודות כפייה בגרמניה,⁷⁹ נכלאו במחנות ריכוז, נפלו במלחמת ספטמבר 1939, נשלחו והוגלו למחנות עבודה ועונשין בתוככי ברית-המועצות ונהרגו בקרבות המרד הפולני ב-1944. בראשית 1946 היו בפולין 118 נשים על כל 100 גברים, לעומת 105 נשים על 100 גברים ב-1939.⁸⁰ נוספה על כך העובדה, כי אסירים פולנים

⁷⁷ דוד ספארד העריך, כי 90 אחוזים מהרפטריאנטים מברית-המועצות חזרו לפולין בידיעה ברורה כי אין כוונתם להישאר בה, ספארד, *מיט זיך און מיט אנדערע*, עמ' 156.

⁷⁸ Janusz Zarnowski, "The Evolution of Polish Society Since 1918", *East European Quarterly* XXIV-2 (1990), p. 234

⁷⁹ בסוף ספטמבר 1944 היו בגרמניה 1,701,412 עובדי כפייה פולנים במקומות עבודה שונים, מהם 1,115,321 גברים: Ulrich Herbert, *Hitler's Foreign Workers. Enforced Foreign Labor in Germany Under the Third Reich*, Cambridge 1997, p. 462.

⁸⁰ Krystyna Kersten, *Między Wyzwoleniem a Niewoleniem, Polska 1944-1956*, London 1993, pp. 6-7

ממשוחררי המחנות בגרמניה לא מיהרו לחזור לביתם לאחר המלחמה. על פי הערכות של פקידי משרד החוץ האמריקני בלונדון היו באזור הכיבוש האמריקני, בפברואר 1946, כ- 600 אלף אסירים ועובדי כפייה פולנים משוחררים שערכו את חזרתם הביתה. אלה מהם שהיו תושבי הטריטוריות המזרחיות סירבו לחזור משום שלא רצו לחיות בשטחים שסופחו לברית-המועצות; אחרים החליטו להישאר לפי שעה במחנות הפליטים בגרמניה משום שהממשלה הפולנית הצטיירה בעיניהם כחלשה ולא היה להם כל רצון לחזור לפולין השרויה בחוסר יציבות ובאלימות.⁸¹

החברה הפולנית התקשתה להתמודד עם בעיות השיקום שאחרי אופוריית השחרור. רוב הפולנים חיו על "קו התפר" שבין תחושת הניצחון לכאב התבוסה. פולנים רבים לא ראו את עצמם כשייכים למחנה המנצח, על-אף שדוברים רשמיים של הממשלה הקפידו לשייך את פולין למחנה הזה. הנוכחות הלוחצת של הסובייטים, העוני והחורבן ששררו בחלקים רחבים של המדינה והמשטר החדש רק חיזקו את התחושה העממית שאין מדובר בשחרור של ממש. על אלה נוספו בעיות סוציאליות קשות של נכי מלחמה, תמותה גבוהה (פי 1.5 ויותר מאשר לפני המלחמה), חסרי בית, קשישים מוכי גורל שנותרו ללא מקורות פרנסה, נשים ללא בעליהן וילדים ללא הוריהם. התמונה הכללית היתה של חברה מוכה, ובעיקר חסרת אופטימיות ורצון למאמץ לאומי למען שיקומה.⁸²

המאבק האלים שהתפתח בין הממשלה לחוגי האופוזיציה הימנית הביאו לשבירת המכנה המשותף – המאבק בכובש הנאצי – שאיחד את רוב גורמי המחותרת בשנים 1939-1944 ויצר תחושה של סולידריות לאומית. באחת עלו על פני השטח כל המתחים הפוליטיים והאידיאולוגיים שהתקיימו בחברה הפולנית עוד בתקופת הרפובליקה השנייה, מתחים שנדחקו הצדה לכמה שנים בזמן המאבק באויב הנאצי. המציאות הפוליטית והשבר האידיאולוגי מכאן, והיעדרה של מסורת פוליטית דמוקרטית בפולין מכאן, הביאו את העימות הזו לכדי מאבק עקוב מדם בין תומכי הממשלה למתנגדיה.⁸³ העימות הזו, שכמוהו התקיימו לאחר המלחמה בארצות אחרות במזרח אירופה, לווה בפולין במסע רצוף ועקבי של הסתה אנטישמית ופגיעות פיזיות בציבור הניצולים היהודי שהתרכזו במדינה.

במפגשם הראשון עם החברה הפולנית חוו הניצולים חוויה קשה שבעקבותיה דבקו רבים מהם בדפוסי התנהגות של ימי הכיבוש הנאצי. למשל, מי שחיו בזהות פולנית והיו מצוידים בניירות מתאימים, הוסיפו לשמור על זהותם השאולה. הם חששו שאם תיחשף זהותם היהודית יתנכלו להם שכניהם או שיתקשו למצוא פרנסה.⁸⁴ עוד במחצית השנייה של 1945

⁸¹ גאלמן אל קלייטון (מזכירות המדינה, וושינגטון), 28 בפברואר 1946, איו"ש, 037/88.

⁸² Kersten, *The Establishment of Communist Rule*, pp. 167-170.

⁸³ Andrzej Friszke, *Opozycja polityczna w PRL 1945-1980*, London 1994, pp. 8-9.

⁸⁴ שאשקו, פוילן - 1946, עמ' 78-79; Weinryb, "Poland", p. 240.

הביאו תוצאותיו של המפגש הזה ניצולים רבים להחלטה לצאת מפולין. בין יולי לדצמבר 1945 יצאו כ- 25 אלף יהודים במסגרת ה"בריחה".⁸⁵ איש לא הנחה אותם ולא לחץ עליהם; איש לא הצליח להביאם לעשות דבר שלא רצו בו. יתרה מזו, גם לא היו אלה בעיותיהם הכלכליות שדחפו אותם לצאת מפולין.

בקיץ 1945 התרשמו נציגים דיפלומטים מערביים בוורשה שהאנטישמיות בקרב השכבות העממיות בפולין היתה חזקה ביותר בחודשים שלאחר תום המלחמה.⁸⁶ באחד הדוחות האמריקניים על קבוצת יהודים שיצאה דרך שצ'צין והגיעה לברלין נכתב לאמור:

אין כל מידע [שנמסר בידי היהודים – ד"ב] על כך שהתרחש אירוע בעל אופי של פוגרום. הפליטים לבושים ומוזנים כראוי. רובם ככולם... ויתרו על בתים נוחים ועל עסקים כדי להימלט ממה שהם מאמינים כסכנה של נפילתם בידיה של אוכלוסייה עוינת.⁸⁷

בעדויותיהם של יהודים שהגיעו לאזור הכיבוש הבריטי באוסטריה בדצמבר 1945⁸⁸ ולאזור הכיבוש האמריקני בגרמניה בתחילת 1946 הדגישו הללו את הביטחון האישי ותחושת הפחד היום-יומי בתור הסיבות העיקריות למנוסה מפולין. אדמונד זלצנשטיין חזר ללודז' בפברואר 1945 ועבד בעיר בתור מטפל בבית יתומים יהודי. הוא החליט לצאת מפולין משום שלא יכול להוסיף ולשאת את עוינותה של החברה הפולנית. יעקב אולשר, אף הוא מלודז', הגדיר את סיבות יציאתו מפולין כ"חוסר נחת עקב האפליה כלפי היהודים ותחושת חוסר הביטחון". לעתים ציינו היוצאים, בייחוד מי שיצאו ממקומות קטנים, שהם עצמם לא סבלו כלל מאלימות או התנכלות, אך שמעו שאירועים כאלה התרחשו, או נתקלו ביהודים שסיפרו להם שנפלו קרבן למעשי אלימות.⁸⁹

בעיני אנשים מבחוץ, בייחוד בעיני המבקרים והשליחים מארץ-ישראל, היתה חברת הניצולים ציבור מתפורר, אחוז פניקה וייאוש. פנחס לוביאניקר (לבון), חבר הוועד הפועל של ההסתדרות ומנהיגה של תנועת הנוער "גורדוניה" שביקר בפולין ב-1946, ראה כך את חיי היהודים:

אם ארצה לתאר לפניכם את החיים הלאומיים היהודיים בפולין, אוכל לעשות זאת בשני דברים: פחד מפני רציחות וחיי אנוסים... כזו היא המציאות של יהדות פולין: פחד איום – וזה לא עניין של הסברה רציונלית – פחד מפני רצח – ברחוב, ברכבת, באוטו, בבית, בעיירה הקטנה, בתוך תוכה של עיר מרכזית.⁹⁰

⁸⁵ אנגל, בין שחרור לבריחה, עמ' 65.

⁸⁶ דוח של השגרירות הבריטית בוורשה אל שר החוץ ארנסט בוין, 20 באוגוסט 1945, Public Record Office (PRO), FO 476/47650.

⁸⁷ רוברט מרפי אל מזכירות מחלקת המדינה, וושינגטון, 28 בדצמבר 1945, איו"ש, 037/88.

⁸⁸ דוח של מטה הפיקוד הבריטי בברלין אל משרד המלחמה, לונדון, 15 בדצמבר 1945, PRO, FO 945/599.

⁸⁹ רוברט מרפי אל מזכירות מחלקת המדינה, וושינגטון, 18 בינואר 1946, איו"ש, 037/88.

⁹⁰ דברים בישיבת מזכירות הוועד הפועל של ההסתדרות, אוגוסט 1946, ארכיון גורדוניה-מכבי הצעיר (קיבוץ חולדה), פנחס לבון – ארכיון אישי, מיכל 4, תיק מס' 209.

שמואל אפשטיין, שליח הציונים הכלליים בפולין ב-1946, תיאר את אוירת הניכור והעוינות כלפי הניצולים במכתב להנהלת הסוכנות בירושלים:

...בתהלוכת 9 במאי (יום הניצחון על היטלר) בוורוצלב (ברסלאו) לקחה חלק קבוצת יהודים ובעברה ברחובות העיר נתקלה מצד הקהל בצפצוף ובקריאות: "הלאה היהודים!"... בנוסעי השבוע מלודז' לוורשה ברכבת נפגשתי שם עם בחורה מוכרה לי מאז, שישבה בתא מלא בלתי יהודים והחלפנו מלים מספר בינינו. כשיצאתי שאלוה שכניה למה דברה אתי היהודי (אותה חשבו לנוצריה), וכשהעירה שגם היא יהודיה – חדלו לדבר אתה לכל הדרך עד וורשה.⁹¹

תפיסת היהודים כנכרים היתה נחלתם של שכבות נרחבות בחברה הפולנית, גם אלה שנמנו עם מחנה פוליטי שהיה נקי מתעמולה או עמדה אנטישמית. לא פעם נתקלו יהודים בהתעלמות מצרכיהם המיוחדים; למשל, קבוצת ניצולים חברי הבונד שהתרכזו בפשמישל (Przemysł), לא הצליחה לקבל סיוע מפעילים מקומיים של המפלגה הסוציאליסטית הפולנית (פפ"ס) שהתעלמו בקרירות פורמלית מכל פנייה שלהם לעזור לבית היתומים היהודי שפתחו בעיר. עוינות ונעימות אנטישמיות ניתן היה למצוא גם בדרגים המקומיים והנמוכים של חברי פפ"ר, שראו ביהודים מתחרים על משרות ותפקידים במנגנון הפקידותי הציבורי.⁹²

לנוכח העוינות, חוסר תקווה באשר לעתיד, מתחים פוליטיים אלימים, ביטחון אישי רעוע וכאב החורבן, אין תימה שהיציאה מפולין קנתה לה אחיזה בקרב הניצולים עוד מאמצע 1945. רובם לא היה להם הכוח הנפשי, לא הרצון ולא האמונה להיענות לקריאותיהם של החברים הקומוניסטים והבונדאים בוועד היהודי המרכזי, ולגלות אורך רוח עד שישתפר המצב בפולין. אמנם, בשלהי 1945 וראשית 1946, לנוכח הצלחתה של ההתיישבות היהודית בשלזיה תחתית, נראה היה כי האופטימיות של התומכים בהישארות בפולין היה לה על מה להתבסס. ואולם כעבור זמן קצר, הן בשל הקשיים הכלכליים שהתעוררו שם והן משום התגברותה של האנטישמיות והאלימות, גבר זרם המבקשים לצאת.⁹³

המכשול הגדול שהונח על דרך המפגש בין חברת הניצולים היהודית לחברה הפולנית לאחר המלחמה, הוא הדמוי הפופולרי ובאשמה הקולקטיבית כי היהודים הם מכונניו של המשטר הקומוניסטי ותומכיו. ואכן אין להתעלם מאהדתם של היהודים למשטר, שלפחות בשנותיו הראשונות הבטיח לציבור היהודי אפשרויות כלכליות ומקצועיות שמעולם לא זכה להם בפולין. זה היה שלטון שהתנגד נחרצות לאנטישמיות, פתח לפני היהודים אזורי התיישבות חדשים בעלי תשתית מתקדמת, אפשר את שיקומם של מוסדות חינוך ותרבות יהודיים ופתח

⁹¹ שמואל אפשטיין אל הנהלת הסוכנות בירושלים, 30 במאי 1946, אצ"מ, s.25/5262.

⁹² איסר ריינהרץ, מזכיר הבונד בפשמישל, אל הוועד המרכזי של הבונד בפולין, 6 ביולי 1945, AAN, CK, Adelson, "W Polsce zwanej ludową", p. 401; PZPR, 30/VI.

⁹³ אנגל, בין שחרור לבריחה, עמ' 120-136, 149.

לפני צעירים יהודים את מערכת החינוך הגבוה והשירות הציבורי. לא מעט יהודים, בין אם תמכו במשטר מסיבות אידאולוגיות או בגלל מדיניותו שעודדה את השתלבותם בשיקומה של פולין, מצאו להם משרות בשירות המדינה. המערכת הציבורית הנבנית דרשה כוח אדם מיומן – רופאים, מהנדסים, אנשי אקדמיה וכיוצא באלה. האינטליגנציה הפולנית החדשה שהיוותה את התשתית האנושית למינהל הציבורי, לקצונה בצבא ובכוחות ביטחון הפנים, לתקשורת או לאקדמיה באה כמעט אך ורק מבין השבים מברית-המועצות. הציבור המשכיל הזה היה מזוהה עם ההשפעה הקומוניסטית הזרה, והיהודים היו בו קבוצה בולטת.⁹⁴

אבל רוב היהודים שנמנו עם השכבה הזאת לא היו כלל קומוניסטים בהשקפתם הפוליטית. הם אימצו לעצמם זהות יהודית-פולנית חדשה שהיתה בעלת מאפיינים שונים מאלה של התקופה שבין המלחמות. הם האמינו במשטר החדש ובסיכויים שפתח לפניהם להתפתחות אישית. הרצון לבנות קריירה אישית, הסיכויים הכלכליים והחשש מפני נדודים חסרי תכלית בין מחנות פליטים בגרמניה, כל אלה הביאו לכך, שלפחות בשנים הראשונות לא אצה דרכם לעזוב את פולין. אחד מהם, קצין בצבא שהוצב בשצ'צין, תיאר את הוויכוח שהיה לו עם בתו שרצתה ב-1946 לצאת מפולין:

...אני אמרתי, "ריבוננו של עולם, למה לי לעזוב? אני מפקד, אומרים לי פה כל הזמן במטה שאתה תעלה... יש לי את כל הסיכויים, אני כבר רב-סרן, עוד מעט אני אלך הלאה, מה את רוצה מהחיים שלי? לאיפה אני אלך? למה? כסף אני מקבל... אני הייתי מרוויח בתקופה הזו 7,000 [זלוטי-ד"ב]... אז כסף יש לי, הכל יש לי, וילה, הייתי גר בשצ'צין ב-12 חדרים, שלושה איש, משרתים, מה אני צריך? לא נעזב את פולין".⁹⁵

כך הלך ונוצר הזיהוי של היהודי עם המשטר הבלתי אהוד. חברו בו יסודות אנטישמיים מסורתיים עם יסודות שהיו תוצר של המציאות החדשה בפולין. תוצאותיו היו מעשי אלימות שבהם נרצחו ונפצעו מאות יהודים בין השנים 1944-1946. אמנם, מעשי אלימות רבים נגד יהודים נבעו מסיבות כלכליות, בעיקר בעקבות סירוב להחזיר רכוש יהודי שנגזל במלחמה, או בעת מעשי שוד פשוטים. לא בהכרח ניתן לזהות בכולם את המניע הפוליטי דווקא.⁹⁶ אבל אוירת האלימות נגד היהודים נשתררה במחוזות רחבים בפולין ועוררה בקרב הניצולים בהלה של ממש. יהודים הוכו ונפצעו ברכבת, ברחוב בדרכם לעבודה או בביתם. גורמים פוליטיים אנטי קומוניסטים, יחידים וקבוצות, תרגמו את מאבקם במשטר (שתבע גם מאות קרבנות של לא-יהודים חפים מפשע) למסע של פגיעה בציבור הניצולים. נראה כי שנות המלחמה והשמדת היהודים לא זו בלבד שלא הביאו את הפולנים לגלות כלפי היהודים יתר פתיחות וסובלנות, אלא העלו משקעים של עוינות אלימה וקשה יותר מבשנים שלפני הכיבוש

⁹⁴ Kersten, *Między Wyzwoleniem a Niewolnieniem*, pp. 7-8

⁹⁵ עדות של פליקס באטוס, איו"ש, 03/6480.

⁹⁶ אנגל, "דפוסים של אלימות אנטי-יהודית בפולין 1944-1946", עמ' 69.

הגרמני. הדימוי של היהודי-המהפכן העוין את האומה הפולנית הביא לזיהוי המשטר עם היהודים, בעיקר בגלל נוכחותם הבולטת של כמה אנשי מפתח ממוצא יהודי בצמרתו. היהודים זוהו עם הכוח השלטוני וזה הפך להיות שם נרדף להשפעתם. קריסטינה קרסטן (Krystyna Kersten) קבעה, שבין שתי החברות הלך ונוצר קרע בלתי ניתן לאיחוי וכל אחת מהן מתבצרת במערכת מושגים, דימויים וזיכרונות בעלי משקע היסטורי כואב. תוצאותיו של הקרע הזה היו טרגיות עבור הציבור היהודי.⁹⁷

בקיץ 1946 התרכז בפולין ציבור של כרבע מיליון יהודים, רובם אזרחי פולין מלפני המלחמה. רבים ארזו את תרמיל היציאה מפולין עוד עם ירידתם מן הרכבת שהביאה אותם מברית-המועצות, והיו שפירקו את צרורם בבית שביקשו לבנות בריכוזים היהודיים בשליה תחתית, בלודז', שצ'צין ומקומות אחרים. החברה שמסביבם ראתה בהם מהגרים ונכרים. ממשלת פולין פתחה לפנייהם את גבולות המדינה, שהרי פורמלית היו אזרחיה ששבו הביתה, ועשתה מאמץ של ממש לקלוט אותם ולשקמם. אך אורח חייהם לא נקבע על-פי הסטטוס הלגלי הפורמלי שלהם. כפי שהיה בארצות הגירה אחרות גם הפליט-המהגר היהודי היה בלתי רצוי במציאות הכלכלית-החברתית בפולין של 1946.

בתהליך הפיכתו של פליט-מהגר לאזרח מלא בארץ ההגירה עליו לעבור כמה שלבים של השתנות אישית, מזרות וניכור כלפי חברת הרוב ועד השתלבות מלאה ההופכת אותו לחלק מהחברה. כל עוד הוא נמצא בתקופת המעבר הזאת החברה רואה בו אזרח "לא שלם". ללא סיועה ותמיכתה של החברה הקולטת יוסיף המהגר להיות "אזרח לא שלם" לאורך שנים.⁹⁸ ב-1946 חשו רבים מיהודי פולין שהחברה אינה רוצה או אינה מסוגלת להגיש להם את הסיוע הזה. סיכוייו של היהודי להיקלט בחברה הפולנית בתור אזרח שווה זכויות ובו בזמן שייך למיעוט לאומי בעל צרכים ייחודיים נראו אפסיים. בעקבות זאת הפכו יהודים רבים כל-כך מפליטים ששבו למולדתם לפליטים שנסו ממנה בבהלה.

בהקשר של המפגש בין החברות היהודית לפולנית, היה הפוגרום בקיילצה, ביולי 1946, סימונו של תהליך. הוא הראה ליהודים בצורה המוחשית ביותר את חוסר התכלית שבהישארות בארץ שייטכן בה פוגרום רצחני ביהודים שנה בלבד לאחר תום המלחמה. זלמן זילברפרב, שליח השומר הצעיר בפולין, היטיב לתאר את האווירה ששררה בקרב יהודי פולין אחרי הפוגרום:

הפרעות בקיילצה והמצב בדרכים עשו את שלהם. אין לתאר במילים את האימה שאחזה ביהודים בפולין. השמועות מקבלות כנפיים וכל אחד יודע לספר על מאות הרוגים... הפרעות בקיילצה נשאו אופי אכזרי ביותר. המשפט המתנהל עתה גילה, כי כחיות טורפות שתו הפולנים את דם הנרצחים, ובין הפושעים מורים ופקידים,

Krystyna Kersten, *Polacy Żydzi Komunizm, Anatomia półprawd 1939-68*, Warsaw 1992, pp. 76-88

⁹⁸ ראה בעניין הזה Horst Reimann, "The Refugee and his Country of Refuge", *International Journal of Comparative Sociology*, II-1 (1961), pp. 72-78

אנשי מיליציה ומי שהיו חיילים. כשליח הארץ איני יכול פה להסתובב בלי שבכל מקום לא יפנו אלי מדי יום עשרות רבות של יהודים. אנשים שישבו בשקט איבדו את הסבלנות. מציעים לחסל הכל, מוכנים לטרוף אותך חיים לשמע הדברים, כי כל זמן שיש פה יהודים צריך לקיים את הקיבוצים, בתי הנוער וכו'.⁹⁹

אירועי קיילצה סימנו גם את המפנה שחל במאבקה של הממשלה הפולנית בחוגי האופוזיציה הימנית ובארגונים המזוינים שנלחמו בה. הפוגרום התרחש זמן קצר לאחר משאל העם שנערך בפולין ובו זכתה הממשלה לניצחון סוחף בסוגיות שהציבה לפני הציבור, משאל המהווה ציון דרך חשוב בהתבססותו של השלטון החדש. בהנהגת פפ"ר ראו בפוגרום בקיילצה גם אירוע בעל משמעות פוליטית שכונן נגד הממשלה ולא אירוע אנטי יהודי גרידא. ואכן, במחצית השנייה של 1946 הלכו ופחתו מעשי האלימות נגד היהודים ובראשית 1947 נשתררה יציבות במקום האלימות וחוסר הביטחון ששררו בשנתיים הראשונות שלאחר השחרור. כ- 80 עד 90 אלף היהודים שנשארו בפולין עם שוך גל היציאה הגדול ב- 1947, כ- 37 אחוזים מכלל היהודים שהיו בה לפני הפוגרום בקיילצה, לא עשו זאת מחוסר בררה; מקצתם היו נשואים לבני זוג פולנים, אחרים השתלבו מבחינה מקצועית במקומות עבודה הולמים והיו גם מי שהחליטו לנתק את הקשר שלהם עם עברם היהודי. הם נשארו בשל התקווה לבנות בפולין את חייהם, להקים משפחה ולהעניק לילדיהם עתיד של ביטחון ויציבות. השנים שבאו העמידו פעם אחר פעם את התקווה הזו במבחן לא קל.

מקור: השואה הסטוריה וזיכרון, ספר יובל לישראל גוטמן, שמואל אלמוג, דניאל בלטמן, דוד בנקיר, דליה עופר, עורכים יד ושם, ירושלים 2002, עמ' 162-186.

⁹⁹ זלמן זילברפארב אל מנחם תלמי, 13 ביולי 1946, אש"צ, 79.31 (ב1).